

KONSEPTNING METAFORIK, FRAZEOLOGIK VA GRAMMATIK IFODALANISHI

Fazliddinova Feruza

Annotatsiya: Tezisdagi o'zbek tili uchun "hayot–o'lim" konseptining metaforik, frazeologik va grammatik vositalar orqali ifodalanishi tahlil qilinadi. Maqsad — bu binar konseptni ko'chma ma'noli, barqaror va grammatik shakllar darajasida tashkil etuvchi mexanizmlarni aniqlash. Konseptual-semantik yondashuv, komponent tahlil va kontekst kuzatuvini qo'llandi. Ilmiy yangilik "jon" komponentining integrativ vazifasi hamda fe'l shakllarining "jarayon–yakun" oppozitsiyasini mustahkamlashi ko'rsatilganidir.

Аннотация: В тезисах рассматриваются метафорические, фразеологические и грамматические способы выражения концепта «жизнь–смерть» в узбекском языке. Цель — выявить механизмы, формирующие этот бинарный концепт на уровне переносных значений, устойчивых сочетаний и грамматических форм. Использованы концептуально-семантический подход, компонентный анализ и наблюдение над контекстами. Показана интегрирующая роль компонента «джон» («душа, жизнь») во фразеологии и роль глагольных форм в закреплении оппозиции «процесс — завершение».

Abstract: The paper analyzes how the concept "life–death" is expressed in Uzbek through metaphorical, phraseological and grammatical means. It aims to identify the mechanisms that structure this binary concept at the levels of figurative meaning, set expressions and verbal forms. Conceptual-semantic modeling, componential analysis and context observation were used. The study highlights the integrative role of the component "jon" ("soul, life") in phraseology and the role of verb forms in reinforcing the "process–completion" opposition.

Kalit so'zlar: konsept; metafora; frazeologiya; "jon" komponenti; fe'l shakllari; diskurs.

Ключевые слова: концепт; метафора; фразеология; компонент «джон»; глагольные формы; дискурс.

Keywords: concept; metaphor; phraseology; "jon" component; verb forms; discourse.

Kirish. "Hayot–o'lim" oppozitsiyasi o'zbek tilida nafaqat leksik birliklar, balki ko'chma ma'noli ifodalar, barqaror birikmalar va grammatik shakllar orqali ham yuzaga chiqadi. Leksik qatlam konseptning yadro va periferiyasini ko'rsatsa, metaforik, frazeologik va grammatik qatlamlar uning kognitiv va pragmatik mexanizmlarini ochadi. Tadqiqotning maqsadi mazkur konseptning ko'chma ma'no,

frazeologik tarmoq va fe'l kategoriyalari darajasida qanday tashkil etilishini aniqlashdan iborat. Tahlilda konseptual-semantik yondashuv, komponent tahlil hamda kontekst kuzatuvi usullari qo'llanildi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o'lim kabi emotsional jihatdan og'ir hodisa tilda ko'pincha bevosita emas, ko'chma va barqaror shakllar orqali ifodalanadi. Shu sababli konseptning metaforik tasvirlari, frazeologik qoliplari va grammatik shakllarini birgalikda tahlil qilish uning o'zbek til ongidagi o'rni to'liqroq ochib beradi. Quyida uch qatlam ketma-ket ko'rib chiqiladi.

1. Metaforik modellashtirish. Metafora — bir soha tajribasini boshqa soha orqali tushuntirishga xizmat qiladigan kognitiv mexanizm. O'zbek tilida hayot ko'pincha yo'l, kurash, daryo, kitob kabi domenlar orqali talqin qilinadi, o'lim esa ketish, uyqu va chegaradan o'tish domenlari bilan bog'lanadi. Bunday ko'chirishlar abstrakt hodisalarni sezilarli va boshdan kechiriladigan tajriba bilan bog'lab, ma'no ishlab chiqarishni tezlashtiradi hamda emotsional fonni boshqaradi. Masalan, "hayot yo'li" va "umr yo'li" birikmalari jarayon-metaforaga tayanib, mavjudlikni yo'l sifatida tasavvur ettiradi. "Hayot daryosi" modeli hayotni oqim, o'zgarish va qaytmaslik bilan bog'lasa, "abadiy uyqu" modeli o'limni tinchlanish va yakuniy sokinlik bilan bog'lab, qo'rquv komponentini pasaytirishi mumkin. "Ko'z yumdi", "dunyodan o'tdi" singari ifodalar esa o'limni bevosita nomlamasdan chegaradan o'tish yoki ketish tasviri orqali beradi.

Metaforik modellar o'zaro bog'liq holda ham ishlaydi. Hayotning "yo'l" sifatida tasavvur etilishi o'limni "yo'lning oxiri" yoki "yo'ldan ketish" deb talqin qilish imkonini beradi, ya'ni bir domen doirasida boshlanish, davomiylik va yakun bosqichlari izchil tasvirlanadi. Hayotning "kurash" deb tushunilishi esa unga faollik, qarshilik va g'alaba yoki mag'lubiyat kabi tasavvurlarni bog'laydi. Shu sababli bir konseptning o'zi turli domenlar orqali turlicha rang oladi va so'zlovchi muloqot maqsadiga mos modelni tanlaydi.

Metaforik birliklarning zichligi janrga qarab o'zgaradi: badiiy matnda ular yuqori zichlikda uchraydi, publitsistikada esa ko'proq stereotiplashgan, ya'ni tayyor modellar ustun bo'ladi. Kuzatuvlarda metaforik nominatsiya o'limga nisbatan hayotda ko'proq ijobiy sifatlar bilan birikishi ham qayd etiladi. Konseptual metafora nazariyasi buni shunday tushuntiradi: baholovchanlik ko'pincha manba domenning aksiologiyasini ko'chiradi. "Yo'l" va "daryo" odatda dinamiklik va maqsadga intilishni bildirgani uchun hayot ijobiy rang oladi; "ketish" va "uyqu" esa yo'qotish va uzilish semasini faollashtirib, o'limni ehtiyotkor kodlaydi [1; 2]. Shu tariqa metafora o'lim kabi og'ir mavzuni muloqotda ko'tarish imkonini beradigan tilning "yumshatuvchi" vositasiga aylanadi.

2. Frazeologik qatlam. Frazeologik qatlam "hayot-o'lim" konseptini ijtimoiy tajriba va kollektiv xotira bilan bog'laydigan asosiy ko'priklardan biri hisoblanadi.

Frazeologizmlar barqaror birikmalar bo'lib, ko'pincha ko'chma ma'noda ishlaydi va qadriyat, baho hamda emotsiyani ixcham shaklda jamlaydi. Frazeologiya konseptni "tayyor qolip" orqali muloqotga olib kiradi: so'zlovchi har safar alohida izoh bermasdan, jamiyatga tanish kodlar yordamida murakkab holatni ifodalaydi. Masalan, "jon berib jon olmoq" birikmasi kuchli kurash va fidoyilikni bildiradi, "joni chiqmoq" zo'riqish va azobning eng yuqori darajasini ifodalaydi, "jon saqlamoq" esa hayotni himoyalash strategiyasini anglatadi. Bu birikmalarda "jon" komponenti hayotning semantik markaziga aylanadi.

Frazeologizmlarda "jon" komponentining yuqori chastotada uchrashi va turli fe'llar bilan birikishi (bermoq, saqlamoq, uzilmoq, chiqmoq) konseptual tarmoqning zichligini ko'rsatadi. Kuzatuvlar asosida "jon"li birliklar o'linga ham, hayotga ham o'tuvchi "ko'prik komponent" sifatida faol ishlatiladi. Frazeologik tizimda bir komponentning bunchalik markaziylishuvi konseptual integratsiyaga ishora qiladi: "hayot" va "o'lim" qarama-qarshi bo'lsa-da, "jon" ularni umumiy ontologik o'qda birlashtirib, til ongida uzviy bog'liqlikni yuzaga keltiradi [3; 4]. Ya'ni "jon berish" ham, "jon saqlash" ham bir xil tushunchaga, hayotning tashuvchisiga murojaat qiladi va faqat fe'l orqali qutblanadi.

Frazeologik birliklarning uslubiy bo'yog'i ham muhim. "Ajali yetdi" kabi birikmalar badiiy matnda taqdir va muqarrarlik ohangini kuchaytirib, drammatizmni oshiradi; "jon berib jon olmoq" ifodasi esa intensivlik va fidoyilik semasi bilan baholovchanlikni ixcham shaklda uzatadi. Shuning uchun frazeologik birliklar o'lim mavzusida to'g'ridan-to'g'ri nomlashdan qochish vositasi bo'lishi bilan birga, hayotga bo'lgan munosabatni ifodalovchi qadriyat belgisi vazifasini ham bajaradi.

3. Grammatik va sintaktik ifodalanish. "Hayot-o'lim" tushunchasining grammatik ifodalanishi semantika bilan uzviy aloqada bo'lib, ayniqsa fe'l kategoriyalari orqali seziladi. Fe'l zamonlari, davomli-holat ma'nolari, shaxs-son ko'rsatkichlari va inkor shakllari voqeani vaqt chizig'ida joylashtiradi hamda so'zlovchining munosabatini belgilaydi. Hayotga oid bayonlarda davomiylikni bildiruvchi shakllar ("yashayapti", "yashab kelmoqda") ko'proq ishlatilsa, o'linga oid bayonlarda yakuniylikni bildiruvchi perfektiv mazmun ("vafot etdi", "olamdan o'tdi") kuchayadi. Bu esa konseptning "jarayon-yakun" oppozitsiyasini grammatik darajada mustahkamlaydi.

Masalan, "u uzoq yashadi" gapida davomiylik va natijadorlik birikadi, "u vafot etdi" gapida esa yakuniy nuqta va qaytmaslik semasi markazlashadi. Demak, sintaksisdagi predikativ markaz konseptual tayanchni belgilaydi. Kuzatuvda xabar janrida o'lim haqida gap ketganda sodda, qisqa predikatsiyalar ko'payishi, badiiy matnda esa qo'shimcha hol va aniqlovchilar bilan kengaytirilgan konstruksiyalar uchrashi mumkin. Bu farq kommunikativ maqsad va emotsional fon bilan izohlanadi. Funktsional grammatika yondashuviga ko'ra, til vositalari faqat "nima"ni emas,

“qanday taqdim etish”ni ham kodlaydi; shuning uchun o‘lim kabi yuqori emotsional hodisa ko‘pincha yakunlovchi, qisqa va aniq predikatsiya bilan berilib, muloqotda noaniqlikni kamaytiradi [5].

4. Uch qatlamning o‘zaro aloqasi. Metaforik, frazeologik va grammatik qatlamlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi tizim sifatida ishlaydi. Metafora konseptning umumiy tasavvur sxemasini beradi, frazeologiya bu sxemani barqaror va ijtimoiy tan olingan qolipga aylantiradi, grammatika esa shu qolipni vaqt, yakuniylik va shaxsga munosabat nuqtayi nazaridan matnda tashkil etadi. Masalan, “ko‘z yumdi” ifodasi bir vaqtning o‘zida metaforik (uyqu tasviri), frazeologik (barqaror birikma) va grammatik (o‘tgan zamon, yakuniylik) xususiyatga ega. Shu bois konseptni faqat bir qatlam doirasida o‘rganish uning to‘liq ko‘rinishini bermaydi.

Bu qatlamlararo aloqa konseptning diskursdagi ishlatilishida ham seziladi. Rasmiy xabar va hamdardlik matnlarida yakuniylikni bildiruvchi grammatik shakllar va yumshatilgan ifodalar ustun bo‘lsa, badiiy matnda metaforik va frazeologik vositalar kengroq qo‘llanadi. Demak, so‘zlovchi konseptni ifodalashda til tizimining barcha imkoniyatlaridan kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda foydalanadi, bu esa “hayot–o‘lim” konseptini diskursiv jihatdan ham moslashuvchan semantik maydon sifatida ko‘rsatadi.

Xulosa. “Hayot–o‘lim” konsepti o‘zbek tilida faqat leksik oppozitsiya emas, balki metafora, frazeologiya va grammatika kesishgan murakkab kognitiv-lingvistik tizimdir. Metaforik modellar hayotni yo‘l, daryo va kurash, o‘limni esa ketish, uyqu va chegara tasvirlari orqali ifodalab, baholovchanlikni manba domenlardan ko‘chiradi. Frazeologik qatlamda “jon” kabi integrativ komponent bu ikki qutbni umumiy ontologik o‘qda yaqinlashtiradi. Grammatik vositalar, xususan fe’lning davomiylik va yakuniylikni bildiruvchi shakllari konseptlarning farqlanishini matn ichida mustahkamlaydi. Natijada konsept turli darajalarda turlicha namoyon bo‘lsa-da, madaniy etiket va baholash mexanizmlari bilan tizimli boshqariladigan yaxlit semantik maydonni hosil qiladi. Tadqiqot natijalari konseptologik tahlil, frazeologiya va uslubiyat bo‘yicha keyingi izlanishlarda foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003. 276 p.
2. Wierzbicka A. *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York: Oxford University Press, 1992. 487 p.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 384 б.
4. Қўнғуров Р. О. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 320 б.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Фан, 2007. 560 б.